

I. В. Пустовіт

Номінація рельєфу в діалектних текстах Черкащини

Стаття стосується народної географічної термінології у діалектних текстах Черкащини. Оскільки основу української літературної мови складають середньонадніпрянські говірки, то метою статті є спостереження над явищами, відмінними від літературного стандарту. Джерельною базою слугували діалектні тексти. Останнім часом українська діалектна текстологія збагатилась новими працями із різних територій України. Така форма запису інформації дає змогу не лише охопити всі мовні рівні та виявити мовні явища у їх природніх взаємозв'язках, а й акумулює в собі специфіку світосприйняття діалектоносців. Цей фактор важливий для вивчення розгалуженої та складної семантики лексики на позначення назв географічних об'єктів. Дослідження показало, що мовлення діалектоносців має ширший, ніж у літературній мові, інвентар лексем на позначення окремих понять. Це сприяє розширенню значення лексем, формуванню синонімічних рядів у межах однієї говірки, міжговіркових відповідників у досліджуваному континуумі. Такі висновки вказують на те, що реєстр словника значно обмежений, а наше дослідження актуальне та перспективне.

Ключові слова: діалектний текст, говірка, назви рельєфу, семантичне варіювання.

В статье рассматриваются названия рельефа в диалектной речи, их семантические варианты. Исследование показало, что диалектная речь имеет больше, чем в литературном языке, лексем для обозначения отдельных понятий. Это способствует расширению значения лексем, формированию синонимических рядов не только в пределах одного говора, но и во всем исследуемом континууме.

Ключевые слова: диалектный текст, говор, наименования рельефа, семантические варианты.

The present paper deals with the analysis of folk geographic terminology. Since the Middle Dniپر dialects is the basic component of the Ukrainian literary language, the purpose of the article is to observe phenomena that are different from the literary standard. The source base is dialectal texts of Cherkasy region. Recently Ukrainian dialect textography has been enriched with new works from different territories of Ukraine. Such form of information recording allows to research all language levels, to determine linguistic phenomena in their natural interactions and to reveal the

specificity of dialect speakers' world perception. This factor is important for the study of ramified and complex semantics of nominative unites that name the geographical objects. The research shows that the range of lexemes denoted separate notions is wider in the dialect speakers' speech than in the literary language. This contributes to the expansion of the semantics, the formation of synonymic sets within a single dialect and interdialecte equivalents in the studied dialect continuum. Such conclusions indicate that lexemes register of literary language dictionary is significantly limited and our research is relevant and perspective.

Key words: dialect text, dialect, relief names, semantic variation.

Дослідження лексичного складу говірок становить особливий інтерес, оскільки діалектна лексика є живою лабораторією мови, де зміни елементів різних мовних рівнів можна спостерігати повною мірою.

Спеціальні програми-питальники, використовувані для записування діалектного матеріалу, не охоплюють багатьох мовних рис, які відтворюють суцільні тексти діалектного мовлення носіїв говірок. Закономірно, що тексти, особливо наближені до спонтанних, є передусім простором вияву мовних явищ у їх природних взаємозв'язках [8, с. 3]. Тому дедалі частіше діалектологи обирають об'єктом свого дослідження саме тексти.

Упродовж останніх десятиліть українська діалектна текстографія збагатилася новими працями: видано низку збірників діалектних текстів із різних територій України [див.: 7; 2; 1; 4; 6; 3; 5; 14; 10]; у багатьох дисертаціях з діалектології тексти розміщують як додатки.

Відомо, що діалектні тексти – це надійний ґрунт для укладання діалектних словників, часто – це супровід праць про характерні риси говірок (див.: "Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району" І. В. Сабадоша [11], "Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району)" М. П. Лесюка [9] та ін.). Спостережено жанровий розвиток таких досліджень, удосконалення способів записування діалектного тексту, зокрема залучення аудіо- та відеофайлів.

Фіксування діалектного мовлення сьогодні залишається особливо актуальним, оскільки говірка як вмістилище й виразник духовної культури народу зазнає нівелювання внаслідок дії різних чинників, зокрема й літературної мови.

Традиційним стало твердження про те, що основу української літературної мови становить південно-східне наріччя, зокрема – середньонадніпрянські говірки. Завдання полягає в тому, щоб

виокремити явища, зафіксовані насамперед у зв'язних текстах, які відрізняють діалектне мовлення від літературного стандарту.

В основу спостереження покладено записи мовлення носіїв говірок Лівобережної Черкащини с. Підставки і Каленики Золотоніського, с. Келеберда Канівського та с. Безбородьки Драбівського районів. До аналізу також залучено матеріали збірника діалектних текстів "Говірки Черкащини" за редакцією Г. І. Мартинової.

На позначення семи 'рівнина, велика ділянка поверхні без істотних підвищень і западин' в обстежуваних говірках функціонують однослівні лексеми **р'івнина** (Бзб, Клн, Під), **р'івни'на** (Під), **го'род** (Клб), **зем'л'а** (Клб), **п'лошч'а** (Бзб, Клб, Під) та двослівні номінації **р'івне поле** (Бзб), **непахотна зем'л'а** (Клб), **зарна п'лошч'а** (Під), **р'івна п'лошч'а** (Під). У повсякденному мовленні ці лексеми мають визначену семантику. Так, лексема **р'івнина** зберігає нейтральне значення, назви **го'род**, **зем'л'а**, **п'лошч'а**, **р'івне поле** вказують на те, що така рівнина призначена для вирощування сільськогосподарських культур, на відміну від описової назви **непахотна зем'л'а** 'ділянка землі, яку не обробляють'.

Сему 'ділянка землі з трав'янистою рослинністю, де пасеться худоба' передають номени **луг** (Клн), **пасо'вишч'е** (Клн), **пасо'вис'ко** (Бзб, Під), **пасто'вен'** (Бзб, Клб, Під), **бо'лото** (Клн, Під). Назва **бо'лото** у говірках втратила своє первинне значення у зв'язку зі зникненням самої реалії: болота осушено меліоративними станціями в 60–70-х роках минулого століття, а лексема позначає місце, де колись було болото.

Лексему **го'род** (Бзб, Клн, Клб, Під) мовці вживають паралельно із номеном **з'р'адка (з'р'адки)** (Бзб, Клн, Під). У свідомості інформантів назва **го'род** охоплює всю присадибну ділянку для вирощування будь-яких культур: *пенс'їа ригу'ларно ни да'їут' / ко'л'ис' там да'дут' / дак йа'би ни го'род* / [6, с.53]. У деяких говірках лексеми **го'род** і **з'р'адка** функціонують паралельно, а значення **з'р'адка** 'частина городу' втрачено (Бзб, Клн, Під). У говірці села Келеберда підкреслено різницю у значеннях лексем: *го'род то усе о'це / а з'р'адки д'л'а 'каждого // о'то навис'н'ї було д'їлиш' / о'це з'р'адки на пом'їдори а там ше на шос'* // (Клб). У досліджуваних говірках, де різницю між назвами **го'род** і **з'р'адка** не зафіксовано, ділянку, що призначена для вирощування овочів (усього, окрім картоплі, буряків), називають **го'родина (ого'родина)** (Бзб, Клн, Під).

Сема зі значенням 'горб, невелике округле підвищення на площині' представлено словами і словосполуками: **горб** (Бзб, Клб, Під),

бу'гор (Під), **гор'бок** (Клн), **мо'гила** (Бзб, Клн, Клб, Під), **пл'оска мо'гил'а** (Під), **на'сип** (Бзб), **кур'ган** (Бзб), **сторожов'ї бу'гри** (Бзб), **робл'є'ниці'а** (**робл'и'є'ниці'а**, **робл'иниці'а**) (Бзб, Під). Назви **мо'гила**, **пл'оска мо'гил'а**, **на'сип**, **кур'ган**, **робл'є'ниці'а** позначають 'горб, невелике округле підвищення на полі'. Інколи інформанти вживають кілька номенів паралельно, найчастіше **мо'гила**, **горб**, додаючи означення: *о'то там мо'гила о'це у Ка'лениках / там мо'гила пл'оска назива'єц'я / во'на бу'ла ви'сока на'сипана / гор'бом / ви'сока бу'ла / і бу'ло та'ке с'казано шо во'но на'че там по'ховали /упр'аж по'золочи'єну / там йа'к'іс' / шос' та'ке шо по'ховане бу'ло / так там розри'вали ту мо'гилу і шу'кали там те 'золото чи шо / то й'їй розри'ли і наз'вали пл'оскою мо'гило'у // (Під); о'це ж 'каут' / шо бу'л'и ч'и во'йни / ч'и о'так по'хован'ї л'уди / о'це ж 'бач'иш йа'ка на кл'адовишч'ї мо'гил'а стра'шна / і по пол'ах гор'би та'к'ї / то 'каут' / робл'є'ниці'а / мо'гил'а та / то мо'гил'у / а шо за мо'гил'у / то х'тойзна / спокон'в'їку т'ї мо'гил'и бу'л'и // (Бзб)*. Отже, діалектоносії мотивують назви за подібністю до початкової реалії. Схоже явище відзначено і для словосполучки **сторожов'ї бу'гри**, хоча інформанти зауважують, що номен не завжди вживається для позначення горбів на полі: *[робили та'к'ї ви'шки шоб 'видно бу'ло од:ал'їк / чи пл'їве / чи хто там й'їде / бо на'падали ж од'но на д'ругого во'їною //]* (Бзб).

Увагу привернула лексема **робл'є'ниці'а**, мотивацію назви якої інформанти пояснюють: *о'то та'ка 'сирид 'пол'а / во'на ни 'сирид 'пол'а / а так /...о'то та'ка мо'гил'а на'сипана // ну гор'б та'кий же ж / та'кий ну 'гарно височ'єн'кий гор'б / і о'то йо'го називал'и /робл'є'ниці'у / це ж во'но в 'мене ос'тал'ос'а ше ж од стар'їх л'удей та /робл'є'ниці'а / бо 'каут' бу'л'о ж / куди на роботу / до /робл'є'ниці' // (Під)*. Така назва зі значенням "насипна гора, курган", зафіксована у "Словарі української мови" Б. Д. Грінченка [13, т. IV, с. 26] та "Етимологічному словнику української мови" [ЕСУМ, т. V, с. 98], є нормативною. Пасивне вживання цієї назви зумовило ситуацію, що цю номінативну одиницю не подано в нормативних словниках української мови.

На позначення семи 'горбкуватий, вкритий горбками' зафіксовано лексеми **гор'бистий** (Бзб, Клн, Під), **бу'є'ристий** (Під), **горбку'ватий** (Клб), **горбу'ватий** (Клб). Якщо в говірці побутує назва **горб**, то похідними прикметниками є **гор'бистий**, **горбку'ватий**, **горбу'ватий**, але не **бу'є'ристий**, бо **бу'є'ристий** вживають у тих говірках, де є **бу'є'ри** (Під). Лексичне значення номенів **горбку'ватий** і **горбу'ватий** носії говірок не розрізняють,

хоча їхня будова вказує на різні моделі створення: *горбкуватий* ← *горбок*, *горбуватий* ← *горб*.

Лексема *йама*, що вживається на позначення семи 'западина, заглиблене місце, яма' представлена у всіх обстежуваних говірках. Зафіксовано вживання міжговіркових відповідників *западина* (Бзб) і *западиниц'а* (Під). Причому остання назва *западиниц'а* має додаткове значення 'западина, яма, у якій назбиралася вода'.

Сема 'долина, рівна плоска місцевість, розташована між горами чи горами' представлена лексемами *долина* (Бзб, Клн, Клб, Під), *долинка* (Бзб), *низи́на* (Під), *у́л'огвина* (Під), *л'ї́йка* (Клн). Номени *у́л'огвина*, *л'ї́йка* функціонують для позначення 'долини, обниженого місця на рівнині, де збирається вода'.

На позначення семи 'схил, місцевість із похилою спадистою поверхнею' зафіксовано лексеми *схил*, *по́хил* (Клн, Клб, Під) та словосполученнями *п'ід'гору*, *з го́ри* (Під).

Лексема *обрив* (Клн, Клб, Під) позначає кілька сем: 'круча, високий стрімкий схил, берег, урвище' та 'обрив, місце, де круто спадає поверхня землі внаслідок обвалу, осипання і т. ін.'.

Сему 'яр, глибока довга западина зі стрімкими берегами, вибоїна від талих вод' репрезентовано номенами *йар* (Бзб, Клн, Клб, Під), *йа́рочок* (Під), *ба'йура* (Клн). На якісну відмінність такого яру – різницю в глибині – іноді вказує словотвірний формант (демінутивний суфікс *-очок* – *йа́рочок*), частіше – означення: *ве'ликий*, *обривистий*, *крутий*, *глибокий*, *маллий*. Назва *ба'йура* зафіксована на позначення 'вибоїни вповдовж дороги чи ріллі поля'.

Лексему *балка* зафіксовано у всіх досліджуваних говірках на позначення семи 'яр, порослий лісом, чагарником'.

Сема 'безодня, глибоке провалля' представлена лексемами *бе'зодн'а* (Клн), *провал'а* (Бзб, Під).

У діалектних текстах зафіксовано лексему *шл'ах* зі значенням 'головна дорога за селом': *ма'шину було т'агне т'рактор / во'на ни по'йде са'ма / т'рактор о'то т'агни' / ви'тага на шл'ах //* (Під); *пой'мал'и ми'не на шл'аху / на шл'ах хо'дил'и / то'д'і ж у нас шл'ах л'убинс'кий / так хо'дил'и на шл'ах / чистил'и дороги / по'чистимо до'роги* [6, с. 49]. Зауважимо, що семантика номена *шл'ах*, який означає назву дороги, не збігається із семантикою номенів *до'рога*, *т'раса*, які функціонують у досліджуваних говірках на позначення семи 'дорога з асфальтованим покриттям': *а на шл'аху бул'а до'рога / бо це до'рога госу'дарствин:а / а по кол'госпах / шо ж йак у кол'госп'і сил'ни'ма й'її зробит' / то ми так стра'дал'и //* (Під).

Цікавими з погляду словотворення є прикметники в словосполученні для розрізнення доріг: **млино́ва до́рога** (Під), **грунто́ва до́рога** (**грунто́вка**) (Бзб, Клн, Клб, Під), **цинтро́ва до́рога** (Під), **стовпо́ва до́рога** (Бзб), **межо́ва до́рога** (Бзб): *то бул'о ж туди мо́л'от' визи́мо / а та до́рога / то то бул'а з'роду мліно́ва до́рога / то й'їи ж тоді́ ту до́рогу й називал'и мліно́ва до́рога / (Під); бул'а грунто́ва // це ж во́на вже ж зробил'ас'а / йак Вовк став / ни памй'а'тайу т'їки / йа його й памй'а'тал'а в йак'їх го́дах дес' о́там / ни з'найу / ч'и воно́ 'можи с'їмди́с'ат йакомус' / ч'и до с'їмди́с'ати / ну 'вобш'їм бул'а грунто́вка (Клн); це ж 'тутич'ки йак йа жи́л'а на ц'їй цинтро́в'їй до́розі́ / то бул'о йак висна́ це ж на́ша ро́бота 'дец'ка / 'б'їл'имо ж пол'отна́ шо з'їмо́у нат'кал'ис'а (Під); казали стовпо́ва / бо про́т'агнутий був 'перший тили́фон:ий стовп // (Бзб).*

Назви боліт у діалектних текстах однієї з представлених говірок (Під) пов'язані з особливостями розташування. Зафіксовано номени **глейо́ве болото́**, **торхо́ве болото́**: *а о́це ж о́с'о прот'їв 'мене / о́це 'поки йа жи́ву / о́це с'їуди торх'їе / а отуди не́ма 'торху / гл'ей / пон'їмайиш / гл'ей'ака й'їсе / а 'торху ни́ма / нач'нут' ко́пат' / ни́ма 'торху / бул'и та́к і 'їями поко́пал'и / шо страх о́дин / бул'о з ч'ол'о́в'їка вики́дал'и / ск'їки ни ко́пай / ск'їки торх'ї торх'ї торх'ї торх'ї / торхо́ве бол'ото́ / а то гл'ийо́ве бол'ото́ / ни́ма // (Під).* Інформант пояснює відмінності у значеннях окремих назв. Мотивація найменувань прозора, оскільки вони утворені від літературних іменників *глей* і *торф*, але в говірці мають фонетичні та акцентуаційні зміни: *глейо́ве* (літ.) → *глийо́ве* (діал.), *торфо́ве* (літ.) → *торхо́ве* (діал.). В інших обстежуваних говірках натрапляємо на номени **болото́** (Бзб, Клн), **болотисте́ м'їсце́** (Клб). Хоча, як було зазначено раніше, назва **болото́** у говірках втратила своє первинне значення і нині лексема функціонує на позначення самого місця, де колись було болото.

На позначення семи 'ділянка землі з покладами торфу' у говірці с. Підставки функціонує назва **торши́на** (Під). Очевидно, що іменник зі словотвірним значенням узагальненої ознаки утворився за моделлю – іменник + суфікс **-ин-**: **торши́на** ← **торф + -ин-** (подібно до лексем **тр'асови́на**, **драгови́на**, **болоти́на**, що функціонують у говірці на позначення семи 'драговина, грузьке, багнисте, болотисте місце, що поросло травною, мохом' чи **дер'нина** – 'дерен, поверхневий шар ґрунту, вкритий травною і трав'янистими рослинами, густо пронизаний їх коренями').

У говірці с. Підставки зафіксовано лексему **к'рошка** (Під), що має значення 'верхній шар торфового ґрунту, який використовували як органічне добриво': *ви'возил'и пр'амо ма'шинами на пол'а той торх / воно й'акоc' / к'рошка ка'зал'и //* (Під). Мотивація цієї назви прозора, пов'язана з особливостями ґрунту, який є крихким, розсипчастим.

Щодо назв інших видів ґрунтів, то зафіксовано такі лексеми: **суґлин'а** (Клб), **суп'іски** (Бзб), **суглинки** (Бзб) та назви, виражені прикметниками, **суґлинистий** (Клн), **суп'ісочний** (Клн), **глинистий** (Під) на позначення семи 'супісок, ґрунт зі значним домішком піску і глини'.

Сема 'глинище, місце, яма, звідки беруть глину' має такі репрезентанти: **глинищ'е** (Бзб, Клн, Клб, Під), **провал'а** (Бзб). На позначення семи 'кар'єр, місце відкритого добування каменю, піску і т. ін.' зафіксовано назву **кар'єр** у всіх обстежуваних говірках. Лексема **кар'єр** розширює семантичну структуру, оскільки позначає також сему 'місце добування торфу'. Зауважимо, що інформанти чітко розмежують назви відповідно до різновиду покладів – глина, пісок.

Спостереження над назвами рельєфу в діалектному мовленні середньоадніпряньських говірок дає змогу зафіксувати розгалуженість і складну семантику цього шару лексики. Ступінь репрезентованості денотатів засвідчує добре збереження у свідомості діалектоносіїв реалій та їхніх назв. Аналіз засвідчує розширення семантики слів у говірках; зафіксовано не лише синонімічні ряди окремих назв, а й міжговіркові відповідники.

Підкреслимо, що в мовленні діалектоносіїв відзначено ширший, ніж у літературній мові, інвентар лексем на позначення окремих понять, наприклад, сему 'ділянка землі з трав'янистою рослинністю, де пасеться худоба' у реєстрі СУМ обмежено номеном **пасо'вишче** [СУМ, т. VI, с. 88], а в говірках на позначення цієї семи зафіксовано назви **луг** (Клн), **пасо'вишч'е** (Клн), **пасо'вис'ко** (Бзб, Під), **пасто'вен'** (Бзб, Клб, Під), **болото** (Клн, Під). Частково збігаються значення номенів **земл'а** [СУМ, т. III, с. 557], **п'лошч'а** [СУМ, т. VI, с. 593], **луг** [СУМ, т. IV, с. 552], **єр'адка** [СУМ, т. II, с. 184], **город** [СУМ, т. II, с. 135], **могила** [СУМ, т. IV, с. 772], **насип** [СУМ, т. V, с. 184], **кур'ган** [СУМ, т. IV, с. 406], **байура** [СУМ, т. I, с. 116], **балка** [СУМ, т. I, с. 96], **шл'ах** [СУМ, т. XI, с. 493]. Не збігаються значення лексем **р'івнина** [СУМ, т. VIII, с. 549], **болото** [СУМ, т. I, с. 215], **л'їйка** [СУМ, т. IV, с. 512], **низи'на** [СУМ, т. V, с. 411], **по'хил** [СУМ, т. VII, с. 445].

На формування назв, відмінних від літературних, часто впливають особливості географічного розташування, деталі побутування

об'єктів номінації в житті людини тощо. Ці відмінності у назвах та причини їх появи можна виявити на підставі діалектних текстів.

Список населених пунктів

Бзб – Безбородьки Драбівського р-ну
Клпн – Каленики Золотоніського р-ну
Клб – Келеберда Канівського р-ну
Під – Підставки Золотоніського р-ну

Список використаних джерел

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / ред. кол. О. С. Мельничук та ін. – К. : Наукова думка, 1982–2012.
СУМ – Словник української мови : в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1970–1980.

Література

1. Аркушин Г. Л. Голоси з Берестейщини : тексти / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2012. – 536 с.
2. Аркушин Г. Л. Голоси з Волинського Полісся : тексти / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : РВВ "Вежа" ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. – 542 с.
3. Аркушин Г. Л. Українські діалектні тексти (до питання методології) / Г. Л. Аркушин // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки ; редкол.: Г. Л. Аркушин та ін. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. – № 1 : Філологічні науки. Мовознавство. – С. 3–8. – Бібліогр.: с. 7–8.
4. Говірки Західної Полтавщини : збірник діалектних текстів / упоряд. Г. І. Мартинова. – Черкаси : ФОП Чабаненко Ю. А., 2012. – 324 с.
5. Говірки Східної Слобожанщини : збірник діалектних текстів : навч. посіб. / упоряд. В. В. Леснова ; за заг. ред. П. Ю. Гриценка ; Держ. закл. "Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка". – Луганськ : Вид-во ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2013. – 304 с.
6. Говірки Черкащини : збірник діалектних текстів / упоряд.: Г. І. Мартинова, Т. В. Щербина, А. А. Таран. – Черкаси, 2013. – 881 с.
7. Говірки Чорнобильської зони: системний опис / П. Ю. Гриценко, Г. В. Воронич, Л. І. Дорошенко та ін. – К. : Довіра, 1999. – 272 с.
8. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наукова думка, 1990. – 272 с.
9. Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району) / М. Лесюк. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – 328 с.
10. Палає пам'яті свіча. Вогонь – не згас : хрестоматія діалектних текстів очевидців Голодоморів / упоряд. І. В. Гороф'янюк. – Вінниця : ПП "ТД "Едельвейс і К", 2014. – 148 с.
11. Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокириця Хустського району / І. Сабадош. – Ужгород : Ліра, 2008. – 480 с.

12. Словник східнословобанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко та ін. – Луганськ : Альма-матер, 2002. – 234 с.
13. Словарь української мови : в 4 т. [Електроний ресурс] / за ред. Б. Грінченка. – К., 1907–1909. – Режим доступу:
http://ukrlit.org/slovnky/hrinchenko_slovar_ukrainskoi_movy. – Назва з екрана.
14. Тищенко Т. М. Східнополіський родинний обряд: лексикографічний і текстовий опис / Т. М. Тищенко. – Умань : ВПЦ "Візаві", 2014. – 390 с.